

Jézus Krisztus a nevelésnek elve.

(4-dik közlemény.)

V. Jézus és a történeti hatalmak.

A történeti hatalmak összejtje: a család, a melyből idővel differentiálódtak, önállósultak az abban rejlő tényezők.

A) A család.

A családnak alapja a házasság, a férj és nő közti viszony.

A házasságot Jézus oly nagyon becsüli, hogy annak szerzését Istenre viszi vissza. Isten a férfit férjnek, a nőt pedig feleségnek teremtette. Ez az egyiknek és másiknak is rendeltetése. Ezen alapul e viszonynak *minden viszonyt*, még a szülő és gyermek viszonyát is *felülmuló ereje*, (Mt. 19, 3 stb. Mk. 10, 7); s az abban véghez menő egységben — úgy, hogy megszűnik a férfi és nő külön test lenni — gyökerezik a *házasság feloldhatlansága*.

Nem defectus tehát a házasság, hanem Jézus szerint is az embernek oly viszonya, a melyet Isten maga szerzett az ember teremtésével.

Igen természetes, hogy ezen feltétlen erejű, egy testté egyesülő és feloldhatlan viszony csak a *monogamia* alakjában állhat fenn. — Így volt ez kezdetől fogva. Ezen Jézus mit sem kíván változtatni. Nem gyöngít ő ezen viszonyon mitsem. Elválási levél adása nem felel meg a házasság eredeti rendeltetésének. Csak az emberi szívnek megátalkodottsága okozta Mózesnek ezen intézkedését, a melylyel szemben Jézus az eszmény értelmében kijelenti, hogy az oly házasság, a melyet elváltak kötnek, paráznaság. (Mt. 19, 3–9. 29. — Mk. 10, 2–12. Lk. 16, 18.)

A házasság Jézus szerint minden földi kötelekek legerősebbike. Ezzel szemben minden kötelék, még a gyermek és szülő közti

legtermészetesebb kötelék is alárendelt jelentőségű, úgy hogy — ha ezzel ellenkezésbe jutna — elszakad. (Mt. 19, 3 stb. Mk. 10, 7.) Csakis az isteni elhivatottságon alapuló szent kötelék, mely válságos időkben osztatlan szolgálatot követel, indíthatja a házast arra, hogy még nejét is elhagyja. (Mt. 19, 29. Mk. 10, 29. Lk. 14, 20. 26. 18, 2. 29.)¹⁾

A szülők: az atya, az anya iránti kegyelet és tisztelet kötelékét Jézus szintén szentnek mondja, mivel a szülők iránti tisztelet egyenes isteni parancson alapul. Isten parancsolta: Tiszteld atyádat és anyádat. Ismét: A ki rosszat mond atyjára vagy anyjára, halállal büntettség. (Mt. 15, 4. Mk. 7, 10 ff.) — Ezen isteni parancsot semmiféle emberi rendelet, semmiféle hagyományos nézet, még akkor sem, hogy ha azt mint Isten iránti köteleességet, áldozatot tüntetnék is fel — sem teheti hatálytalanná. Istennek hozott ajándék (korban) nem szolgál mentségül a szülők iránti eltartási kötelezettség elmulasztására. Elsőrendű, Istentől származó parancs emez, holott a „korban“, az Istennek hozandó ajándék, csak emberi intézményen alapul. (Mt. 15, 5. és Mk. 7, 11. 12.) — A templomnak tett szolgálat ne szolgáljon pajzsul a szülők iránti köteleesség elhanyagolására. A gazdag ifju is a negatív parancsok mellett a szülők tiszteletének pozitív parancsát ismeri, mint főparancsot. (Mt. 19, 19. Mk. 10, 19. Lk. 18, 20.)

Jézus maga is szülei iránt az engedelmességet mindaddig, míg hivatásának teljes tudatára emelkedik, híven megtartja (Lk. 2, 51.); ha lehet — a szülők fájdalmán könyörül, azon segít pl. az özvegyasszony egyetlen fiát Lk. 7, 12. Jairus egyetlen leányát feltámasztja Lk. 8, 41 ff., s viszont Jézus édes anyja, nemcsak a gyermek Jézust gondolja önfeláldozóan, mindent a mi vele összefüggésben van megfigyel, mélyen szívébe zár és elméjében meghány (Lk. 2, 19) hanem kezdetben még a *nagykorút* is testvéreivel együtt követi, később aggódva felkeresi őt, a midőn ugyanis a nagy néptömeg alig hozzáférhetőleg körülveszi Jézust

¹⁾ Különböen jelentőségesnek tartom, hogy az idézett helyek eschatologiai vonatkozásban állanak, s hogy az a hely, mely nincs ily vonatkozásban — Mt 10, 21. 22. 35-37. s mely az Isten országa kedvéért megszakítandó családi viszonyokat részletezi — a házások viszonyát nem említi fel.

s azon hír szállang róla, hogy tisztátalan szellem van benne: azaz megőrült (Mk. 3, 30). (Igy ítélik meg már is az enthusiamust.)¹⁾ — S végre ott találjuk az anyját és az anyákat a *keresztfa* alatt még akkor is, midőn még a tanítványok is menekültek, s elszéledtek (Mt. 27, 27. Mk. 15, 40). Jézus is a traditio szerint még a keresztfán is anyjáról gondoskodik (Jan. 19). Az anyai ambitios szeretetnek tolakodó, versengő erejét Zebedeus fiainak anyja mutatja (Mt. 20, 20).

A szülő iránti viszony *bensőségét* különben misem bizonyítja tisztábban, mint azon tény, hogy Krisztus Istent előszeretettel, majdnem kizárólag *atyának* nevezte. Az atya szeretete gyermeke iránt tükrözi vissza — bár az általános emberi gyarlóság és gonoszság következtében megtörve — Isten végtelen szeretetét.

Ha ti — gonoszak levén, *gyermekeiteknek* tudtok jó ajándékot adni, mennyivel inkább ad a ti mennyei Atyjátok jókat azoknak, a kik tőle kérik! (Mt. 11, 11 stb. Lk. 11, 11. köv.)

Az atya az, ki mindent lát, belát gyermeke szívébe, tudja azt szó nélkül, hogy gyermeke mit kérjen (Mt. 6, 1. ff.), ki mindenre, még az egyes madárra is kiterjeszti gondjait (Mt. 6, 26. 10. 29.); ő az, ki még a gonosz gyermeke iránt is jóságát mutatja (Mt. 5, 45. stb.); Istenről, mint atyáról mondtak megszentelik a földi atyák nevét és hivatását.

S mind ezen positiv és elismerő méltató szavak valamint ennek megfelelő viselkedés daczára Krisztus még sem állítja a szülők és gyermekek, s továbbá a testvérek közötti viszonyt oly magas polczra, mint a házások viszonyát. Mig emez fel nem bontható: addig éppen ez bontja fel a szülők és gyermekek külső viszonyát az új család alapításával. (Mt. 19, 5.)

¹⁾ A reánk szállott traditioval szemben egész világosan emlékeznek meg az evangeliomok Jézus édes testvéreiről is. Mt. evangelioma négy fitestvért említ névszerint Jakab, József, Simon, Judás Mt. 13, 55. Anyja és testvérei Mt. 12, 46 stb. Mk. 3, 31 stb. Lk. 8, 21. Ján. 2, 12. 6, 42. stb.; de ugyancsak Máté evangelioma 13, 56-ban még *nőtestvérekről* is emlékezik meg, mint a kikre a nép hivatkozik. Gyermekekben gazdag családnak ivadéka Jézus. A nép csudálkozik a fölött, hogy ezen általuk közönségesen ismert családból ily kiváló férfiú származott.

De meg van annak a lehetősége, hogy e viszony nem csak külsőleg, hanem *bensőleg* is megbomlik, úgy, hogy a szülő a gyermekével, a testvér a testvérrel, mint ellenség áll szembe!

Jézus tisztán látja, hogy az ő világnézete, a legszentebb nézve is — a leghatározottabban ellenkezik az akkori világ gondolkozásával. Nincs a két világ közt a kiegyenlítésnek, sem pedig semmiféle foltozgatásnak helye. Az új szellem új alakot is kíván, a mely ellenkezésben van az eddigivel Mt. 9, 16-7. (folt, új tömlő).

Ily értelemben a küzdés, a küzdelem szükségszerű s Jézus missiójával jár. „Ne gondoljátok, hogy békességet hozni jöttem a földre: nem jöttem, hogy békességet hozzak, hanem fegyvert.“ (Mt. 10, 34.) Keresztelő János idejétől fogva vége a nyugodt, a csendes elsajátításnak. Erőt és erélyt kell Isten országa érdekében kifejtetni (Mt. 11, 12). Ez nem is lehet máskép, a világ Jézus híveit mint a juhokat a farkas veszi körül (Mt. 10, 16.) s valamint gyanúsították Jézust, hogy ő a Belzebub szolgálatában áll s oly helyzetbe hozták, hogy nem volt hová fejét lehajtsa (Mt. 8, 20) úgy szükségszerűen üldözni fogják az apostolokat is (Mt. 10, 17-24-25).

Az ellentét pedig annyira fokozódik, hogy behatol még a család szent körébe is. „A testvér testvérét szolgáltatja át a halálra és fiát az atya; viszont pedig a gyermekek a szülők ellen támadnak és megöletik őket (Mt. 10, 21). A gyűlölet Krisztus nevéért mindenünnen ellenük fordul (Mt. 10, 22).

A küzdelem elől Jézus híve nem térhet ki, sőt egyes hűtlenség és gyávaság lenne *kíméletlenül*, minden alkuvás nélkül nem lépni az ő álláspontjára. Nem méltó Krisztushoz, a ki fel nem veszi az ő keresztjét, a ki ily viszonyok közt gyáván élete megmentésén munkálkodik, mivel hogy nincs ok félni a világtól, mely csak a testet öli meg de nem a lelket (Mt. 10, 28, Lk. 14, 27). A ki így megtartja életét — elveszti azt; a ki pedig elveszti életét Krisztusért, megtalálja azt. (Mt. 10, 38-39).

Ezen válságos, döntő küzdelem nem ismeri a család gyengéd viszonyait. Ezért mondhatta Jézus: Jöttem ugyanis

művelni, hogy az ember atyjával szakítson, a leány anyjával és a meny napával. Az ember ellensége az ő háznépe. Az alternatíva érteti meg velünk e kemény szavakat: „A ki szereti atyját vagy anyját inkább, hogy sem engemet, nem méltó az én hozzám: és a ki szereti fiát vagy leányát inkább, hogy sem engemet, nem méltó az én hozzám“ (Mt. 10, 35. 37). Ebből folyólag kötelességévé teszi Jézus tanítványainak, hogy ily válságos esetben *hagyják* el házaikat, fi- nőtestvérüket, atyát, anyát, nőt és gyermeket, a szántóföldeket nagyobb nyereség végett (Mt. 19, 29. Mk. 10, 29). (Mind a két helyen *nőt* is említ. Azt hiszem, hogy ez itt interpolatio és pedig azért, mivel Mk. 10, 30-ban a recompensationál nincs megemlítve a nő. Sajátságos is lenne, ha több nőt kapna.)

Legélesebben vonja Jézus az alternatíva következményeit Lukács evangéliomában, midőn hiveitől ezen ellenkező kötelékek gyűlöletét kívánja.

Ha valaki hozzám jó és meg nem gyűlöli atyját, anyját, nejét, gyermekeit, fi- s nővéreit, de sőt a maga lelkét is, nem lehet tanítványom (Lk. 14, 26).

Ezen kemény beszéddel csak is Lk. evangéliomában találkozzunk. Elhagyni még nem jelenti gyűlölni. A keresztyén gyűlöltetik, de nem gyűlöl s legkevésbé gyűlölhethi véreit. Ez nem keresztyén gondolat. Elhagyva eddigi véreit — követni Krisztust az ellentáborba: ez még nem jelenti azt, hogy az illető gyűlölje véreit. Ezen benső ok miatt e szavakat nem tartom Jézuséinak.

Hogy a mondottakat mikép kell a kellő mértékre leszállítani, ezt különben legvilágosabban illusztrálja Jézus példájával.

Sajátos hivatása és gyermeki kötelessége közti ellentét már korán mutatkozott. Az Isten ígéjével, kijelentéseivel való foglalkozás teljesen lefoglalja a traditio szerint már a 12 éves gyermeket úgy, hogy megfelelkezik a hazatérő szüleiről; s viszont természetesen találja, hogy szülei — ha keresik — őt másutt ne keressék mint a templomban. — A keleti ember korai önállóságának, s így magára való hagyatásának gondolata nélkül bajos ezen traditionalis eseményt elgondolni. János evangéliomá-

ban közölt saajátságos párbeszédet és csudára való készülődést a kanaani menyegzőn részletezni nem kívánom, csak azt az egy gondolatot akarom kiemelni, hogy a saajátos isteni cél-gondolat, a saajátos hivatás érvényesítésével szemben még a leggyöngédebb emberi kötelékek sem lehetnek *határozók* — és pedig sem positive sem negative. A hivatás gyakorlásánál a benső szükségszerűség az egyedüli határozó — vele szemben minden hallgat.

Ezen hivatási érzet a maga feltétlen erejével ténykedik Krisztusban, s határozottan *kiméletlen* alakban érvényesül. *Csak a válságos idő*, mely alkuvást nem ismer, mely lázasan előre tör és nem néz hátra (Lk. 9, 62: a ki kezét az eke szarvára teszi nem néz hátra felé): csak ez magyarázza meg Jézus egyes szavait s családjával szemben való viselkedését.

Csak édes atyját kívánja az egyik,¹⁾ ki Jézust különben szeretné követni — eltemetni; mire Jézus őt az azonnali követésre szólítja fel s azt kívánja, hogy a fiú a halottat — a halottaknak engedje át, szóval, hogy ő saaját holt atyjával se törődjék. (Mt. 8, 20-21. Lk. 9, 57-60.)

Jézus hivatási érzetének kizárólagosságával és erejével függ az össze, hogy ő ki a mennyei atya országát hirdeti és mint ennek correlativumát az emberek közt a testvériségnek elvét, hogy ő akkor, midőn éppen ezt az eszmét enthusiasmmal, a mely a népet egyenesen magával ragadja, hirdeti: hogy ő ekkor határozottan visszautasít minden oly kísérletet, a mely őt a testvériség és a fiúság szűkkeblű, csakis természeti alapon nyugvó viszonyára emlékezteti, az enthusiasmust nem érti és csakis evangeliomának hirdetésében megzavarja.

Igy értjük, hogy Jézus, midőn buzgó hallgatói közepette prédikálva azt a hírt veszi, hogy anyja és testvérei hiába igyekeznek a néptömegben áthatolni — őt keresik, a hírnökhöz fordulva felveti a kérdést: „Ki az anyám, kik testvéreim?” s

¹⁾ Mt. 8, 21-ben tanítványról van szó, míg Lukácsnál 9, 59 csak egyszerűen *ἑτερος*-ról. Hogy Máténál sem jelentheti a *μαθητής* a szoros értelemben vett tanítványt, azt a mellette álló *ἑτερος* mutatja, a mely vonatkozásban áll a *γαμματεύς*-hez (19).

kiterjesztve kezeit az őt körülhullámzó tanítványi seregre így felel: „Íme itt van az anyám, itt testvéreim! a ki ugyanis mennyei atyámnak akarátát teljesíti: az az én fitestvérem, nőtestvérem és anyám“. ¹⁾ Hogy ez nem jelent szakítást, érzéketlenséget anyjával szemben: ezt a kereszt alatti megható jelenet vagy jelenetek (a jánosit is számítva) mutatják.

Ezen exclusiv gondolatot kiegészíti Mt. 23, 9., a mely hely szerint Jézus az őt követő népet és tanítványait arra emlékezteti (23, 1), hogy a földön ne nevezzenek senkit sem „atyának“ (az írástudók és farizeusok állása ellen beszél); mert csak egy atyjuk van, t. i. a mennyei.

B) *A nemzet* nevezetesen a zsidó szemében csak tágított család, Istennek családja.

Jézus nem kosmopolita. Isten mindnyájunk atyja — mi emberek mind testvérek vagyunk: ezen elv nincs ellenkezésben az emberiségnek társadalmi tagoltságával. Valamint nagyra becsüli Jézus a családot, — isteni alapra fektetve a házasságot: úgy egész életében szívével egybeforrottnak érezte magát nemzetével.

Világra szóló elvei daczára tudja azt, hogy minden embernek hivatási köre meghatározott. „Én csak az Izrael háza elveszett juhaihoz küldöttem . . .“ Mt. 15, 24. s ő maga is tanítványait egyenesen inti arra, hogy ne menjenek a pogányok közé. sőt még Samaria városába sem, hanem csakis Izrael elveszett juhaihoz. (Mt. 10, 5-6.) Az organikus építésnek hive. S hogy ez nem volt Jézusnál csakis elméleti tétel, hanem szívbéli szükség-

¹⁾ Mt. 12. 47-50. u. i. Mc. 3, 31-35. Lukács különösen kiemeli, hogy nem voltak képesek családbeliei a tömegben áthatolni Lk. 8, 19. A magyarázó igék nála: azok, kik Istennek igéjét hallgatják és teljesítik. Lk. 9, 21. A jelenet dramatikusan jellegű, — kül. ha Mc. 3, 30-ra reflectálunk. Már Plato a *μαρτα*-t az enthusiasmust szent állapotnak tartotta. Ilyenben látja a nép Krisztust, midőn azt híreszteli róla, hogy *πνεῦμα ἀκάθαρτον ἔχει*. Ezen hír hatása alatt keresi őt édes anyja gyermekeivel. Hiába kívánnak aggodalmuk ereje daczára áthatolni a tömegben; nem ők, csak hírók jut el Jézushoz: s Jézus midőn bizonyára a mennyei kötelék feltétlen erejéről szólt, most saját életével, viselkedésével mutatja be e kötelék feltétlen erejét.

érzet, nemzeti érzésének is kifolyása: ezt a kanaanita nőnek mondott kemény szava bizonyítja: „nem jó a gyermekek kenyerét elvenni és az ebeknek vetni“. (Mt. 15, 26. Lk. 7, 27.)¹⁾

S még világosabban mutatja ezen nemzeti érzés megható megnyilatkozását az a jelenet, midőn Jézus élete utolsó napjaiban, a midőn már tisztán tudja, hogy éppen Jeruzsalem fogja őt megölni — mentő, gyűjtő — és pedig sajnos hiábavaló munkája fölött panaszodik és Jeruzsalem szomorú sorsát siratja: „Jeruzsalem, Jeruzsalem! ki megöled a profétákat és megkövezed azokat, kik hozzád küldetnek, hányszor akartam összegyűjteni fiaidat, valamint a tyúk összegyűjti szárnyai alá fiait; de nem akartátok! Ime elpusztul hazátok“. (Lk. 13, 34. 35 és Mt. 24, 37.) Ez a nemzeti érzés azonban nem homályosíthatja el általános emberi érzéseit. Ő a zsidók közt született. A mint kezdettől fogva behelyezkedett a történeti pragmatikába kereszteltetésével: úgy tudja azt is, hogy *közvetlenül* nemzetének szól missiója. Távol áll azonban azon felfogástól, mintha hivatása *csakis* Izraelnek szólna. Könnyörül ő már a kanaanita nőn is (Mt. 15, 26.), — a meggyógyított 10 küteges között samaritanus is volt (Lk. 17, 11 stb.) s míg saját nemzeténél részvétlenséget, gőgöt, szeretetlenséget és hitetlenséget talál: addig felkeresik őt Sidon és Tyrus vidékéről, Samariából; hasonló hitet mint a pogányoknál és samaritanusoknál nem talál a zsidóknál (Lk. 7, 1-10. Mt. 8, 5-13. Mt. 15, 21); a meggyógyított 10 küteges közül az az egyetlen, ki köszönetet mond Jézusnak, samaritanus volt. (Lk. 17, 16) s a rablók közé esett, félholt emberen nem könnyörül sem a pap, sem a levita, hanem a samaritanus (Lk. 10, 25-37).

Már Illés és Elizeus korában is éppen a pogányokon nyilatkozott meg az isteni könyörület (Lk. 4, 25-27). Az emberiség elveszett, elsülyedt, de alázatosan megtérő fiát — az igaznak irigykedése daczára Isten kegyelmesen keblére szorítja (Lk. 15, 11 stb.). Izrael pedig sülyed. Egy próféta sem kedves hazájában

¹⁾ Lukács evangelioma e szavak keménységét gyöngíti, midőn bevezetőleg azt mondja Jézus: „*hogy illő az, hogy először a gyermekek lakjanak jól*“ s még csak azután a távolabb állók Lk. 7, 27.

(Lk. 4, 24), sőt Izrael, a melyre pedig Isten országa szőleje bízott, nem csak Isten küldönczeit, a prófétákat, hanem még Isten fiát is megöli (Mt. 21 33-43. Mt. 12 1-9. Lk. 20 9-16). Ezért is megszűnik Izrael Isten országa kizárólagos birtokosa lenni; másokat, az utcán összeszedett-vedett népet is meghivnak Isten küldöttei; Izrael népétől elvétetik Isten országa s azon népnek adatik, mely ennek gyümölcsét termi (Mt. 21, 33-43. Mk. 12, 1-9. Lk. 20, 9-16.); a népnek egyesei pedig, kik Jézusban megütköznek, elveszik gonoszságuk jutalmát (Mt. 21, 44. Mk. 12, 10 stb. Lk. 20, 17). Lesz ezeknél sirás és fogak csikorgatása, mikor látandják Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és mind a prófétákat Isten országában, magukat pedig kivéttelve. Akkor majd eljönnek keletről, nyugatról, éjszokról és délről, kik vendégül fognak ülni Isten országában. S ime utolsók most, kik elsők lesznek, és elsők, kik utolsók lesznek (Lk. 13, 28-30), úgy hogy éppen a hivatalosak nem lesznek a választottak (Mt. 22, 1-14. Lk. 14, 16 stb.)

Mennyire fájhatott Jézus nemzeti érzésű szívének a tényeknek ezen logikája. Kereszthalálával mult ki a nemzeti hős, hogy feltámadjon az emberiség Ura, a ki előtt a zsidó nemzet is az evangeliomok szerint immár csak az ἔθνος fogalma alá esik. Az eschatologiai beszédekben az ἔθνος-nak pogány értelme megszűnt (Mt. 25, 32. 24, 14) s a feltámadás után adott utasítás szerint a tanítványok az ἔθνος-hoz, a πᾶσα κτίσις-hez fordulnak. (Mt. 28, 19. Mk. 16, 15).

Jézus tehát saját családját, saját nemzetét mindvégig kegyelettel szereti, a keresztfa alatt álló anyjáról gondoskodik, s a keresztfa felett álló „Zsidók királya“ czimét magára veszi. Sajátos hivatása és másrészt családi és nemzeti érzelmei összeütközése esetén nem fordul el hidegen családjától és nemzetétől, de igenis megőrizve a szeretetet, követi sajátos hivatás érzetét, s ebben Isten szavát.

C) Jézus és az ország kormánya és jogrendje.

Kevés helylyel rendelkezünk, amely Jézusnak ez irányban való állásfoglalását jellemezné.

Egészen világos, hogy az ő országa nem a külső világ,

hanem Isten országa a mely e világra nézve a tulnanban van, az embernek lelkében. Az is világos, hogy az ő országának jogrendje más, mint e világé.

E világ úgy, a mint az Krisztus idejében lépett a szemléelő elé, önző, küzdő, üldöző volt úgy, hogy e világ fejéül a *πονηρός*-t ismerte el; míg ellenben az övé czélzatában a béke és Istenben való boldogság volt.

E világ jogrendje nem erkölcsi, hanem tisztán hatalmaskodó. A stréberség, a nagyravágyás és a nagyoknak uralkodása, a népnek elnyomása ez az e világi ország jogrendje (Mt. 20, 25 stb. Mc. 10, 42. és Lk. 22, 25 stb.). Ellenben Jézus országának jogrendje, ezzel ellenkezik. „Az ki igazán nagy akar lenni — legyen mások cselédje s az ki igazán első akar lenni — legyen az mások szolgája.“ (u. o.)

Ennek megfelel:

1. az, hogy a keresztyén nem lép fel támadólag még szóval sem (szitkozódás). Az emberölés, az erőszak elkövetése és annak eltiltása az Ó-Testamentom álláspontján érthető (Mt. 5, 21.), az Új-Testamentom ellenben már a szóval való támadást is mint nagy bünt megtiltja (Mt. 5, 22.);

2. hogy azon esetre is, ha a keresztyén tudná, hogy másnak, akár okkal vagy ok nélkül van panasza ellene, úgy kötelessége az illetőt felkeresni s az esetleges félreértést vagy az okot eltávolítani (Mt. 5, 23-24);

3. hogy *jogorvoslást* ne keressen; — sőt még akkor sem, ha ellenfele az ő ügyét peres útra vinné. Ugyanis még ez esetben is béküljön ki perlekedőjével akár az útfélen is. (Mt. 5, 25.) Nincs az ily perben köszönet, mivel a *gyöngét úgyis elítélik* (u. o.).

Magától értetődik, hogy keresztyén nem perlekedik; igazságtalanul is tőr, szenved s ellen nem szegül. „Ne állj ellene a gonosznak, hanem aki téged jobbfelül arczul ütend, fordítsd neki a másikat is. És a ki akar veled törvénykezni s el akarja venni alsóruhádát. engedd neki felsőruhádát is. És a ki téged egy mértföldre kényszerít menni, menj el vele kettőre. A ki tőled kér, adj neki: és a ki kölcsön kér tőled, el ne utasítsd.“ (Mt. 5, 39-42.)

Már az ős germánok férfias önérzetével is ellenkezett a jogrendnek ily felfogása; s mai nap Tolstói és nálunk Schmidt philosophus két síkra ugyancsak ezen felfogás mellett.

Jézus nem volt sociologus. E világ jogrendjébe ő nem akart nyulni. E világot magára hagyta; s e világgal szemben a keresztyént a passivitás álláspontjára helyezte. Mert a világban és a világ rendjében nem volt ethika: azért is nem volt oka arra közelebb reflectálni és azt eszméje érdekében felhasználni. Más az ő világa. — Így értjük az ő álláspontján és az ő korában e felfogást. Még tovább megyünk. Az erőszakkal szemben a szenvedő igazság nagy hatalom, a mely előbb utóbb győz. A marttyrok véréből nő ki a szabadság fája; s az elnyomott, kínzott jószág meghódítja végre a zsarnokot is. — A szenvedő igazság és jószág az emberiség lelkiismeretének felkeltője s így mély igazság rejlik még ma is Jézus szavaiban.

Mégis Jézus szavainak és inteniójának teljes félreértése volna, ha a világi jogrend a gonosznak teljesen átengedné a tért, ha a jogi intézményeket és közegeit, a bíróságot, a végrehajtást keresztyén szempontból egyszerűen elvetnők, megsemmisíténők. — Az emberiség a törvény útján nevelendő a szabadságra. A szabadok nincsenek a törvény alatt. De ki a szabad? A világ nem Isten országa, hanem igenis nevelő eszköz lehet erre is; — s kell is, hogy magát ezt a jogrendet nem az erőszakosság, hanem az ethikának, a méltányosságnak, a szeretetnek szelleme is hassa át. Szeretetre is nevelni kell. A törvény nevel ez álláspontra.

S Jézus tényleg a *törvényes rendet elismeri!* A meggyógyultakat figyelmezteti, hogy a törvény értelmében mutassák be magukat a hatóságnak mint meggyógyultakat, s az előírt ajándékot tegyék le (Mt. 8,4. Mk. 1,44. Lk. 5,14), a synedriumban pedig elismerte a legfőbb földi bíróságot, a mely fölött csakis a gehenna tüze áll. (Mt. 5,22.) Így nem vonja ki magát Jézus az *adókötelezettség* alól sem és pedig épp úgy nem az *egyházi* (templomi), mint az állami adó alól.

A templomi adó fizetésének kérdése csak Máté evangéliomában fordul elő. (Mt. 17,24. stb.) A kérdést maguk az adó-

szedők vetik fel. — A *leviták* ugyanis nem fizetik a templomi adót. Jézus fellépése és igehirdetése bizonyára az adószedőkre is oly mély benyomást gyakorolt, annyira állottak Krisztus isteni küldetésének hatása alatt, hogy felmerült lelkükben ama kérdés, valjon szedhetnek-e tőle egyáltalában templomi adót? Nem is fordulnak egyenesen Krisztushoz, hanem Simonhoz. Krisztus, a mint a feleletből látjuk, rendesen fizette az adót. (Exod. 30, 13 stb. alapján az izraelita férfiú 20-dik évétől kezdve az exilium óta évente egy *fél schekelt* v. 2 attikai drachmát v. egy alexandriai drachmát fizetett.) A nélkül, hogy Péter mesterét megkérdezte volna, Jézus az adószedő kérdésére felel. Az *Istenfiúság* álláspontján épp oly kevésbé van adófizetés, mint adót nem fizetnek a földi királyok fiai. *Templomi* adót tehát a keresztyén ember *elvi* szempontból nem fizet. Ezen elvi szempont mellett van azonban a gyakorlati, az opportunus szempont; a „quid juris“ mellett a „quid consilii?“ kérdése. Ez utóbbit követi Jézus. Skandalumot, feltűnést, megütközést nem keres, miért is Péterért és önmagáért megfizeti a templomi adót.

Egészen más szempont alá esik az *állami* adó megfizetésének kérdése. Ez tulajdonképen nem is kérdéses. Hisz maga a pénz, a denarnak a képe mutatja azt, hogy kié a pénz, kinek jár a pénz. Állami intézmény ez, s így az állam érdekét szolgálja. Nincs tehát a legkisebb kétely a felől, hogy fizetendő-e az állami adó? Midőn ezt Jézus hangsúlyozza — szükségesnek tartja kiemelni, hogy az államnak és a vallásnak, vagyis a császárnak és Istennek a körét nem szabad összezavarni. Mindegyiknek meg van az egymástól egészen elkülönült köre és így követelése. Adjuk meg tehát azt, a mi a császáré a császárnak — de másrészt Istennek is azt, a mi az Istené. (Mt. 22, 15–22. Lk. 20, 20–26.)

Ezen összefüggésben nem mellőzhetjük Jézus nézetét az esküre nézve. Az állam jogrendjéhez tartozik egyes alkalmakkor az eskünek ünnepélyes letévése. Krisztusra hivatkoznak többek közt a nazarenusok is, midőn megtagadják az esküt, hivatkozva Krisztus szavaira. (Mt. 5, 33–37.)

„Ismét hallottátok, hogy megmondattok a *régieknek*: *Hamisan* ne esküdjél, hanem az Úrnak megteljesítsd esküdet. *Én* azonban

azt mondom nektek, hogy *egyáltalában nem kell esküdni* se az *égre*: mert az Istennek helyi széki; se a *földre*: mert az zsámolya lábainak; se *Jeruzsalemre*: mert az a nagy királynak városa. *Fejedre* se esküdjél: minthogy nem teremthetsz egy fekete vagy fehér hajszálat is. Hanem a ti beszédek legyen: Igen igen, nem nem; a mi pedig ezen felül van, a *gonosztól* van“. (τὸ δὲ περισσὸν τούτων ἐκ τοῦ πονηροῦ ἐστί.)

E szavakból a leghatározottabban következik, hogy az, ki Krisztust követi, egyáltalában nem esküszik, — Ez az ideal; ez az, a mi Isten országa rendjének megfelel.

De valamint a templomi adóra nézve az eszmény és azután a tényleges helyzet szempontjából nyilatkozik; s valamint egyáltalában megkülönbözteti *e* világnak életrendjét Isten országáétól: úgy az esküre nézve is ezen ideális szempont megítélése mellett elfogadja az *e* világi renddel adott tényleges állapotot, a mennyiben (Mt. 23, 16–22.) az írástudóknál és farizeusoknál, tehát ezen világrend őreinél és képviselőinél divó esküvés ellen nem szól, hanem csakis az ellen, hogy ezek finom casuistikával ki akarnak bujni az eskü kötelező volta alól. Jézus szerint tehát *e* világ rendjében meg van az eskü, az eskü jogosult.

Az ellentét az első és emez utóbbi hely között különben is ki van egyenlítve az első hely utolsó versével, a mennyiben már ott is az egyszerű szón túlterjeszkedő esküvel egybekötött beszéd, mint *e* világi jellemeztetik. A világ urának, a *πονηρός*-nak természetéből következik az emberi szó irányában való bizalmatlankodás s így az eskünek megkövetelése.

Rendeltetésünk, hogy Isten országa tagjai legyünk s így szavunk az érületnek, az igazságnak legyen közvetlen kifejezője; de tényleges állapotunkkal összefüggünk ezen világi renddel s így el nem kerülhetjük, hogy esetleg ne esküdjünk!

Ezen alkalmazkodás a törvényes rendhez s nevezetesen az állami kör *önállóságának* elismerése azonban nem jelenti azt, hogy Jézusnak ne lehetne a törvényes rendre és az államra nézve, s annak értékére nézve sajátos nézete.

Láttuk *e* határozott nézetét általában már fentebb. Közelebbi kritikával tulajdonképen csak egy-egy helyen találkozunk, a

midőn ugyanis a farizeusok Jézust arra figyelmeztetik, hogy Herodes őt meg akarja ölni. Jézus e fondorkodó királyt csak *rókának* nevezi. „Menjetek és mondjátok meg annak a rókának“ stb. — hogy ez az ő halála ügyis be fog következni, annak daczára, hogy Jézus feladata éppen a betegség és halál ellentéte: szellemi és testi bajok gyógyítása. (Lk. 13, 31-32.)

Ennél sokkal komolyabb, de magasabbrendű kritikát gyakorol a létező tényleges viszonyokkal, várakozásokkal és kormányzással szemben jeruzsalemi bevonulásával, a melyet köznapi magyarázattal tényleg lázító, trónkövetelő lépésnek lehet tekinteni. Ellenségei így fogták fel a bevonulást; vallatói ezt vetik szemére (Mt. 27, 11. Mk. 15, 2. Lk. 23, 1-3) s keresztfája felirata ezt hirdeti a világnak. Szó szerint s a külső látszat szerint ellenségeinek igaza van. — Ő, a kit a nép még Galileában is több ízben kívánt királyának kikiáltani s így a létező politikai rendet felforgatni — a mi elől Jézus eddig mindig kitért —: ő most ezen tüntetés elől nem tér ki; sőt ellenkezőleg az által, hogy nem mint egyszerű utas vonul be Jeruzsalembe, hanem a közel levő helységből nem ugyan harcias ménen, hanem a keletnek békés és ünnepélyes felvonuláskor használt szamarán vonul be s elfogadja a királyoknak megadott kitüntető hódolatot — igazolja a nép érzéki várakozását.

Ő meg volt arról győződve, hogy szellemével gyökeresen meggyógyítja Izrael baját, hogy ezen szellemével meghonosul Istennek országa, s hogy ennek következtében ő az a messiás, az a király, kit Izrael prófétái, az ország szellemesítői vártak. Ezen meggyőződésről tanuskodtak eddigi szavai. A nép, az érzelmeiben hullámzó nép nem egyszer melléje állott, de a hivatalos Izrael mitsem akart róla tudni, sőt elveszteni (Herodes megölni) kívánta. Tudta ő azt, hogy halála bekövetkezik; hogy személye menthetetlenül el van veszve: ezért is még egy symbolikus, epideiktikus cselekvénnyel akarja a hivatalos Jeruzsalem előtt is kinyilvánítani, hogy ő igenis a messiás, a zsidóknak királya. A jeruzsalemi bevonulásnak ez a jelentősége. Nem lázadást akar támasztani, nem hatalomra kívánt jutni, — nincs erről szó sem; hanem ezen első és utolsó tüntetéssel fel akarta

hivni a hivatalos Izrael figyelmét azon ország Urára, a mely ország nem külső hatalommal, hanem a szellemnek, a szeretetnek hatalmával valósítja meg igazán Istennek ígéreteit s teljesíti a nyugtalan emberi szív vágyódásait.

A világi jogrendet — a mennyiben a világhoz tartozunk — elismeri Krisztus s az akkor való alkalmazkodást kívánja. — Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré; és Istennek, a mi az Istené.¹⁾

D) J é z u s é s I z r a e l v a l l á s i i n t é z m é n y e i é s t e k i n t é l y e i .

Határozottan más álláspontot foglal el Jézus Izrael vallásának intézményeivel és tekintélyeivel szemben. E tekintetben nem ismer transzactiót.

Jézus megkülönbözteti Izrael vallásában azt, a mi isteni alapon nyugszik attól, a mi emberi. (*ἐπιτολι*, és *παράδοσις*)

Az istenit is, nevezetesen a törvényre vonatkozót *mélyíti*; a külsőt *bensőíti*, a cselekedet mögött keresi az *érzületet*; de az emberit mint múltot, mint az emberi gyöngeséggel számolót kötelezőnek el nem ismeri, sőt elveti.

Ezen kriteriumot alkalmazza már most azon intézményekkel szemben, a melyeket az irástudók, a vének — az emberek — (Mt. 15, 2. Mk. 7, 3-5-8. Mk. 9, 11. Mt. 5, 21-23) kieszeltek, hogy sövényt vonjanak az Istentől nyert törvény körül, (Pirke Aboth 1, 1.). Josephus büszke arra, hogy a zsidónak egész életét, minden cselekvényét, foglalkozását, beszédét a törvény szabályozza, úgy hogy semmi, még a legcsekélyebb sincs az ember kényekedvére bocsátva. (c. Apion II, 16.17. L. Hausrath Neutest. Zeitgeschichte I, 81 stb.) A tanítók véleménye dönt az egyes ember cselekményének módja felett. Az *emlékezet és nem a lelkiismeret a cselekvés forrása*. „Igy szólnak a tanítók“: tehát ezt meg kell tenni; „ezt még soha sem hallottam“: tehát ez tekintetbe nem

¹⁾ E szavaknál mondja Ranke, a híres történész, hogy azon dicső szavak közül, a melyeket Jézus Krisztustól hallottunk, egy sem fontosabb, egy sem nagyobb következményű, mint amaz utasítás . . . (L. Schmid, Gesch. der Erziehung II. 1. 19. 1.)

jő. (Geiger, Urschrift und Uebersetzung der Bibel 153. l. Hausrath i. m. 89. l.). Igy természetes, hogy a törvények, rendeletek száma nagyon felszaporodott; s jöllehet Josephus szerint minden cseléd is jártas volt a törvényben (Apion II. 17—19. Hausrath i. m. I. 75): mégis ezen egyes szabályokat, casuistikus magyarázatokat mégis csak az írástudók, a farizeusok tudták. Mint-hogy pedig ezen rendeletek, magyarázatok szerinti cselekvés döntött az egyesek üdve fölött: ismét természetes, hogy az írástudók és farizeusok tekintélye a nép előtt nagyon emelkedett, annál is inkább, mivel a leviták csak a jeruzsalmi kultus cselekvényeivel és pedig részben függésben a római, a *pogány* hatóságtól voltak elfoglalva, s mint ily arisztokratikus irányu sadducaeusi párt emberei nem is igen törődtek a szegény néppel. Ezen megnövekedett tekintélyükkel és rendeleteikkel nehezedtek rá a farizeusok a népre, úgy hogy még a Talmud is a farizeusok nyügéről beszél¹⁾. (Sota f. 20. l. Hausrath i. m. I. 87.).

Jézus ezen nyüg ellen a leghatározottabban protestál s közelebb azon reflexionális, folytonosan külső indokokból cselekvő és azokkal folytonosan megalkuvó élet ellen, mely éppen az Istentől, az ember isteni cél gondolatjának elvéből, az Istenben megnyugvó érzületből közvetlenül cselekvő étellel a leghatározottabban ellenkezik. Nem az állampolgárra, hanem a vallásos egyénre nehezedő, ezt sajátosságában, közvetlenségében bénító és elnyomó történeti hatalmak ellen, *hagyományos intézmények, hagyományos tekintélyek* ellen a leghatározottabban foglal ő állást.

a) J é z u s é s a v a l l á s i h a g y o m á n y o s i n t é z -
m é n y e k.

Ezen intézmények vonatkoznak:

- 1) az időre
- 2) a helyre, eszközökre,
- 3) a cselekvényekre.

¹⁾ A számos körmönfont magyarázat utján nyert törvényeket *hegynek* nevezték, mely hajszálon függ. L. Hausrath i. m. 87. stb.

ad 1. Igen szigorúan ügyelnek a farizeusok a *szombat* napra, illetőleg annak szentül való megtartására. Az egyszerű parancsolatot idővel kicsinyesen részletezve magyarázták s ezen így készült szabályok átlépésére a legszigorúbb büntetéseket szabták ki.¹⁾

Jézus a sabbathnak ezt a zsarnokságát nem ismeri el. Tagadja, hogy ezen ünnepek intézményének önczélja lenne. Az egyház ünnepi rendjével csakis *eszköz* az emberre nézve. „*Az emberfia a sabbathnak Űra!*“ (Mt. 12, 8. Mk. 2, 28. Lk. 6, 5.) „*A sabbath az emberért lett és nem az ember a sabbathért.*“ (Mk. 2, 27.) Ezen elvnek világossága mellett eltűnnek a kisszerű szabályok.

¹⁾ A Jubilaeumok könyve szerint (50. fej. L. Hausrath I. 80 stb.): „Aki e napot megszentelteleníti vagy aki csak arról szól, hogy e napon szándékozik utazni vagy csereberéről beszél, aki vizet merit s azt előre nem készítette el a hatodik napon, aki valamely terhet felemel a végett, hogy házából vagy kunyhójából kivigye: az haljon meg. Sabbath napon oly dolgot, a mire a hatodik napon nem készültetek ne végezzetek, a végett, hogy e napon egyetek és igyatok és pihenjeteK, s sabbathot megtartva semmit se csináljatok . . . kivéve, hogy füstölővel füstöltök és az Űrnak visztek ajándékot és áldozatot. Ezt egyedül cselekedjétek sabbath napokon. Aki pedig valamit végez és utazgat és marhájáról gondoskodik akár otthon, akár másutt, ki tüzet gyujt vagy bármely állatot megöl vagy hajóra száll a tengeren, és mindenki, aki bármit is ver vagy öl s aki állatot vagy madarat levág és valamely állatot, madarat és halat elfog és aki bőjtől és háborút folytat sabbathnapon: aki ebből bármit is teszen: halljon meg.“ S ez nem volt csak meddő szó. A makkabaeusi háborúk megkezdésekor a barlangok őrsége sabbathnapon fegyvert nem fogott s ellentállás nélkül lemészároltatott (I. Mak. 2, 36); ugyancsak ily napon keríté kézre Jeruzsalemét Pompejus. (Bell. I. 7, 3. Hausrath i. m. I. 85). A zsidó gondolkozás által erősen befolyásolt eschatologiai részben Máté evangéliomának szerzője Mt. 24, 20-ban Jézussal mondatja: „Imádkozzatok, hogy télben ne legyen futástok, se *szombaton*.“ A menés ugyanis 2000 lépésen túl meg volt tiltva, sőt voltak egyes buzgók, kik ott maradtak állva, ahol őket a sabbathi trombita szó érte. A Mischna (Sabb. 7, 2.) szerint 39 foglalkozás eltiltásában egyeztek meg, ezek között találjuk az írást vagy kitörlesztést az írottak, gombnak kötését, tűzgyujtást vagy eloltást, tésztagyurást, lisztszítalást stb. (Jost: Judenthum I. 178). A mindenség is ünnepli a sabbathot, a gyehennába került lelkek is pihennek kinjaiktól, (Gfrörer: Urchristenthum I. 155. stb.) és egyes folyók csak a sabbathnapon folynak vagy éppen ezen napon szikkadnak ki. (Bell. VII. 5.1. Plinius hist. nat. 31. 18. Hausrath i. m. I. 86.)

Külömben pedig alkalmazkodik a nép álláspontjához érvelésénél, a midőn kimutatja azt, hogy még az ő álláspontjukon is logikailag meg lehet cselekedni azt, a mit ők vele szemben kárhoztatnak.

Jézus szombat napon tanítványaival a vetések között jár és a tanítványok gabonafejeket szakítanak, kidörzsölik azok magját kezükkel és megeszik azokat. (Mt. 12. 1. stb. Mk. 2, 23. stb. és Lk. 6, 1. stb.).

A farizeusok nem a járason, hanem a gabonamagok kidörzsölésén és evésén akadnak fenn, miután a kaszálás (a gabonafejek laszakítását Maimonides de Sabbato c. 8-ban a kaszálás egy fajának veszi), illetőleg a cséplés szombat napon halálbüntetés mellett el volt tiltva. Jézus ezzel szemben, az *életfenntartási* ösztönre hivatkozik. *Ez a sabbathnál, a templomi rendnél és szokásnál is fontosabb.* Dávid és kísérei éhségük miatt a templomban az oltáron elhelyezett színkenyereket is megették; — a papok pedig szombat napon magában a templomban a kultus közben végzik azt, a mi a laikusnak szombat napon meg van tiltva. Így tehát nincs okuk megtámadni őt, avagy tanítványait. Az életfenntartás és ezzel szükségszerűen összefüggő dolgok collisio esetében — *a sabbathnál fontosabbak.*

Ezen önző természeti rugó mellett van egy altruistikus-ethikus rugó, a melyen alapuló cselekvények is végezhetők sabbath napon — t. i. a jó cselekedetek. „*Szabad sabbath napon jót cselekedni.*“ (Mt. 12, 12.)

Három ünnepélyes gyógyítást végez Jézus szombat napján: meggyógyít egy szárazkezűt, egy vízkórost és egy 18 év óta a betegség szelleme által gyötört és elgörbedett asszonyt. Itt sem elégszik meg az elvi kijelentés mellett: „*Szabad jót cselekedni sabbath napon*“, hanem a gyógyításoknál is a zsidó gyakorlat alapján és pedig „*a minore ad majus*“ bizonyít. Ha szombat napon a verembe esett juhok ki szabad húzni — a mint azt a zsidók gyakorolják, — így természetesen szabad embert gyógyítani. Ha szombat napon szabad az ökröt vagy szamarat a jászoltól eloldani és itatni vinni: így az ökörnél és számárnál többet érő Ábrahám leányát és pedig azt, a kit a sátán már

18 éve kötve tartott, — szabad szintén szombat napon e bilincsétől megoldani.

Igy tehát nem beszél Jézus a sabbath szentelése ellen; e sabbathszentelést *eszközként* elismeri; de tagadja a hagyomány azon értékesítését, a mely szerint Ur — a sabbath; s ezért is egyes példákban. általa is végzett cselekvényekben illusztrálja, hogy az ember Ura a sabbathnak s e napon nincs oka, hogy önmagát akár physikai, akár ethikai tekintetben megtagadja, hogy ne végezze azt, a mi életfenntartásához okvetlen szükséges, s ne végezzen felebarátjával adtán jót is.

ad 2. A sabbath ünneplése *helyhez* volt kötve. Az izraelitának tulajdonképen a templomban kellene a sabbathot megünnepelni; de ily templom csakis egy van, csak itt lehet áldozni. Ezért is a vidéken helyettesítő Istentiszteletről gondoskodtak. A vidéken ugyanis a synagógában mondott ima helyettesíté a jeruzsálemi templomban hozott áldozatot. A *templom* ez volt ezért is az izraelitának legszentebb helye, a hova legalább egyszer az igaz hívő elutazott, vagy legalább is, a hova arccal fordulva imádkozott még a távolban is. Ez imát, ha nem mondhatta el a templomban, legalább a synagógájában mondta el.¹⁾

Jézus a templomot és annak kultusát sem veti meg. A templom és annak oltára szent, a mennyiben azon hely, a hol Isten lakik (Mt. 23, ₁₆₋₂₂). Ezért is gondolatlanul, könnyelműen ne lépjen senki sem a templom küszöbén át. Ha valaki a templomban áldozni akar, s az oltárhoz elvive ajándékát eszébe jut hogy atyafiának panasza van ellene: hagyja ott az oltár előtt ajándékát és menjen el, béküljön meg először atyafiával és ezután eljövén, úgy vigye fel ajándékát (Mt. 5, _{23, 24}). Itt a templomban gyógyított Jézus és tanított naponta, egész nap. (Mt 21, ₁₄₋₂₃. Mt. 12, ₃₅. Mk. 14, ₄₉. Lk. 19, ₄₇. 20, ₁. 21, ₃₇). S Jézus tanítványai is, midőn mesterük tőlük távozott, a templom-

¹⁾ A zsinagógák száma is igen nagy volt. Egyedül Jeruzsálemben 480 zsinagóga volt (Hausrath i. m. I. 73). A hosszú imára mint azt az evangéliumi farizeusnál látjuk Lk. 18, ₉₋₁₉. súlyt fektettek. Rabbi Chanina szerint az, ki imáit hosszúra nyújtja üres kézzel nem távozik (Berach baba 32. ₆. Hausrath I. 73.)

ban valának mindenkoron, dicsérvén és áldván az Istent (Lk. 24. 53.) Jézus tehát a templomban oly helyet látott, mely az önmagába szállásra, Istennek kérésére, mások tanítására s Isten dicsőítésére nézve igen alkalmas s így vallási paedagógiai szempontból igen fontos.

Ennek megfelelőleg érthető felháborodása, midőn azt látja, hogy a templomot egyesek csak átjáróul használják (Mk. 11, 16.), mások pedig azt vásárcsarnokká alacsonyítják le, a hol pénzeket váltanak, áldozati galambot árulnak. Legbensőbb felháborodással úzi ki a templomból ezeket, kik az ima házát latrok barlangjává teszik. (Mt. 21, 12-13. Mk. 11, 15-17, Lk. 19, 45. stb).

S még sem önczél a templom. Nemcsak a sabbathnál, hanem a templomnál is több az ember. *τοῦ ἱεροῦ μείζων ἐστὶν ὁδὲ* (Mt. 12, 6.) s az áldozatnál többet ér az irgalom (Mt. 12, 7.) Paedagogiai jelentősége van a templomnak. Ha a paedagogiai célrt elérjük, a paedagogia is, mint eszköz céltalan. — A nevelés feladatát elérte, midőn az szükségtelenné vált. Jézus a jeruzsálemi templom teljes elpusztulását látja lelki szemei előtt, egy köve sem marad a másikon (Mt. 24, 1. stb. Mk. 13, 12. Lk. 21, 5. stb.) A templom ezen elpusztulása azonban nem esik ezen pozitív paedagogiai szempont alá, a mennyiben a templom ezen elrombolása Izraelnek *büntetése*. Ily pozitív paedagogiai irányban és pedig leghatározottabban szól Jézus a traditio szerint a Jánosféle evangéliomban. Jézus a samariai nőnek adott válaszában ama régi vitatott kérdésre, hogy valjon Garizim hegyén, avagy Jeruzsálemben kell-e az Istent imádni, arra figyelmezteti a samariai nőt, hogy eme kérdés fontos lehet a jelen szempontjából, a mennyiben a samariaiak nem tudják azt, hogy mit imádnak, míg a zsidók, kik nem csak a Pentateuchot, hanem a prófétákat is elismerik, tudják azt, hogy mit imádnak; de a *jövő* szempontjából tárgyaltan, a mennyiben eljő az óra, a mikor sem ezen a hegyen, sem Jeruzsálemben nem imádják az atyát (Ján. 4, 21-22.), de nem azért, mintha Istent nem imádnák, hanem azért, mivel Istent akkor mint igaz imádók szellemben és igazságban imádják. Isten ilyen imádókat óhajt magának és pedig azért, mivel szellem az Isten s így igazán őt csak

azok imádják, a kik felül emelkedve a helynek, az időnek korlátain őt *szellemben* imádják. Hogy pedig ezen — János evangéliomában létező gondolatok tényleg Jézus gondolatai: azt világosan mutatja ama tanácsa, mely szerint azt, ki imádkozni akar, nem utasítja a jeruzsalemi templomba, sem pedig az e templomot helyettesítő zsinagógába, hanem azt kívánja tőle, hogy menjen szobájába, ajtóját zárja be s legyen egyedül Istennel. így könyörögjön hozzá, a ki sem a szószaporítást, sem a mutatós imát nem szereti; ki tudja azt, hogy mire van az embernek szüksége s ki minden szószaporítás nélkül is megadja azt, a mire kinek-kinek szüksége van. (Mt. 6, 5-8.) — Jézus maga is, midőn imádkozni akart, nem ment a templomba, hanem visszavonult a magányba. Az igaz ima, mint a személyiség közvetlen megnyilatkozása oly annyira egyéni valami, hogy minden idegen jelenléte azt profanálja. Így tehát az egyéni vallási szükségérzetnek kielégítése éppenséggel sem kívánja a közös imahelyhez és imaidőhöz való kötöttséget.

α) Természetes, hogy ugyanez áll az igaz *imáról* is, hogy az szintén nem önállósítandó, a mint azt egyesek teszik, kik az imának, a sok imának, a hosszú imának magában véve erőt, érdemet tulajdonítanak; az ima csakis mint a személyiségnek közvetlen megnyilatkozása bír értékkel. Az érzület, a személyiség bír értékkel, semmi más magában véve nem, hanem csakis mint ezen érzület kifejezője.

β) Az imánál sokkal alárendeltebb kultusi cselekvény az *áldozat*. A zsidóság erre helyezte a legnagyobb súlyt, csak a jeruzsalemi templomban volt az végezhető és pedig a pap segédlete mellett. Nem csak a zsidók, hanem a pogányok is áldozhattak Jahvének (Num. 15, 14. II. Makkab. 3, 35. 13, 23. Josephus Apion 2, 5. Philo opp II. 5, 69. Mischna Schekal 7, 6. I. Winer Bibl. Realwörterbuch) s ezen engedélyt nevezetesen pogány fejedelmek tényleg gazdag adományok hozatalával igénybe is vették (I. Makkab. 7, 33. Josephus Antiquit. 12, 25. u. o.), sőt még a holtak érdekében is hoztak a Makkabeusok idejében áldozatot. (II. Makk. 12, 43.) Egyes esetekben a törvény is elrendelte az áldozathozatalt (így még Mt. 8, 4.) s általában a

vallásosságnak volt ismertető jele az áldozás. (Kohélet. 9, 2. Jes. 43, 23 stb.) A papok, kik az áldozásnál érdekelve voltak igyekeztek az áldozás értékének tudatát fokozni. Az áldozásnál ugyanis nemcsak hullott az ajándékból, a színenyerekből és a húsos áldozatokból a papok asztalára is, hanem maga az áldozás végzése vagy annál való szükségszerű segédlet is fokozta a papok jelentőségének, tekintélyének tudatát: ők voltak ugyanis, mint ilyenek az ember és Isten között a közvetítők, úgy, hogy tőlük függött itt az egyesek üdvözülhetése. Bizonyára ezen önző (anyagi és erkölcsi) érdek által vezetettve jutottak a papok azon meglepő tételre, a mely szerint ezen áldozati ajándékok: a templom kincse, az oltár ajándéka többet ér, mint maga a templom. mint maga az oltár, a mennyiben köt azon eskü, a melyet az ember a templom kincsére vagy az oltár ajándékára tesz, de nem a templom vagy az oltárra tett eskü. (Mt. 23, 16–32. kül. 18, 7.)

Jézus nem izgat az *áldozás ellen*; sőt a mennyiben ezen áldozásnak a *polgári életre kiható* (policialis) jelentősége van, az áldozati ajándék meghozatalát határozottan ajánlja, nem azért, mintha ő ezt kívánatosnak tartaná. hanem azért, mivel az ily ajándékhozatalt Mózes előírta.¹⁾ Jézus álláspontján az áldozásnak nincs értelme. Ő a betegek kedvéért jött, hogy ezeket gyógyítsa. Az áldozat tehát, a melyet minden embernek hoznia kell, „irgalom“, nem pedig az a külső áldozat. Ezért mondja Isten már Hozeas prophetánál (6, 6.): „Irgalmat kívánok és nem áldozatot“. (Mt. 9, 13.) Ha ugyan ezt meggondolnák, megszívlelnék a farizeusok, bizonyára nem kárhoznának azokat, kik a sabbathot meg nem szentelik, hanem ellenkezőleg ezekben *írtatlanokat* látnának. (Mt. 12, 7. 8.) — Az áldozat nem hozatal tehát Istent

¹⁾ Hogy Jézus ezen ajándék hozatalát nem a vallásosság, az érzület megnyilatkozása alá helyezi: az az idézett helyből tisztán kiviláglik. — A *megtisztulásért* kötötte azt ki nem Isten, hanem Mózes: tehát lefizetendő és továbbá nem Istennek mutatandó ez be, hanem a papoknak a meggyógyulás beigazolására. *Καὶ προσέειπε περὶ τοῦ καθαρισμοῦ σου ἃ προσέταξεν Μωϋσῆς εἰς μαρτύριον αὐτοῖς* Mk. 1, 44. Lk. 5, 14. A papokra való tekintettel Mt. 8, 4-nél is.

meg nem sérti, mert Isten ezt nem kívánja, az embert pedig bűnössé nem teszi, mert a sabbathra vonatkozó törvények megsértése mellett maradhat az ember ártatlan, tekintettel éppen arra, hogy Isten az áldozatot nem kívánja. (Mt. 12, 7. 8.)

Ezen elvi felfogás mellett — nem állítja Jézus, hogy az áldozathozatalnak *egyáltalában* nem lenne értelme. A fejlődés egy-egy fokozata esetleg az áldozathozatalt is kívánhatja. Ez esetben azonban azt kívánja Jézus, hogy ezen áldozat meg legyen szóva. A só adjon tartósságot, maradandó értéket, ízt az áldozatnak. A só pedig a keresztyéni jelleg: a szeretet, az irgalom, a melynek következtében a keresztyének közt béke lakozik. Így tehát az áldozat csak azon esetben jó, ha az áldozat ezen szeretet, irgalom szellemével meg van szóva, ha azt a szeretet áthatja. (Mk. 9, 44. 50.) — Minthogy csak a szeretet alapján, tehát az erkölcsi személyiség megnyilatkozása alapján ér valamit az áldozat; éppen azért ez a szeretet a tulajdonképeni értékes. „Szeretni őt (Istent) teljes szívből, teljes elméből, teljes lélekből és teljes erőből; és szeretni felebarátját, mint önmagát — többet ér minden tűz- és véráldozatnál. (Mk. 12, 33.)

γ) Az áldozathozatallal szoros összefüggésben voltak a *mosások* is. Normális állapotot, tisztaságot akartak ezek is létesíteni. Épp a komoly zsidóság álláspontján a szent Istennel szemben mily nagy értelme van a tisztaság követelésének! A mit azonban a proféták szellemi értelemben vettek: ugyanazt a farizeusok testi, materialis értelemben részletezték.

Minden hullával való érintkezés illetőleg azokkal való érintkezés, kik viszont emez érintkezőkkel vagy általuk érintett tárgyakkal érintkeztek, tisztátalanító hatású volt. A test önkénytelen kifolyásai, a bőrbetegségek nem csak magukban voltak tisztátalanok, hanem minden külső felületes érintkezés ezekkel már tisztátalanítólag hatott. Egyes állatok magukban véve, de a pogányoktól vásárolt állatok egyáltalában s mind ennek megérintése, különösen az ily húsnak evése tisztátalanító hatású volt; ¹⁾ nem kevésbé a pogányoktól vásárolt egyéb élelmi szerek

¹⁾ Mennyire honosult meg a tisztátalan ételektől való tartozkodás, ezt az űs keresztyénség sajátóságos viselkedése is mutatja Pál apostol pastoralis

— nem különben az olaj és bor is, valamint az el nem vámost (Dan. 1, 8. stb. Judith 12, 1. Antiqu. XII. 3, 9. Vita 3, 13.) szerek közvetlen használata, élvezése. Igen természetes, hogy a pogányokkal való érintkezés, még akkor is, ha csak a ruha széleit érinté a pogány ruhájához, ez is tisztátalanítólag hatott. Ezen tisztátalanságtól való megóvás céljából elkülönítették a tisztátalakat, feltűnően öltöztették, a sirokat évente bemeszelték, hogy már messziről is feltűnjenek (Mt. 23, 27). A testnek, valamint a használt tárgyaknak gondos mosásával kívánták a tisztátalanságot épp úgy a templomban, valamint otthon is eltüntetni. Nevezetesen ebéd előtt néztek arra, hogy mosdatlan kézzel ne szennyezzék be az ételt s így tartósan saját testüket. Ezért is nem esznek a farizeusok és a zsidók mind, hanem ha ököllel megmossák kezeiket, ebben a régiek hagyományát követvén. A vásár után sem esznek, hanem ha megfürdöttek; és sok egyéb is találhatik, mit által vettek, hogy megtartsák: poharak, korsók, rézedények és étpamlagok fürösztését. (Mk. 7, 3. 4. Mt. 23, 25).

Jézus tanítványai közül egyesek ez aggodalmaskodással és gyakorlattal mit sem törődve mosdatlan kézzel eszik a kenyeret (Mk. 7, 2). — Jézus pedig, midőn ezért megtámadják a farizeusok előtérbe állítja azt az elvet, hogy Isten nem a külsővel, nem az ajakkal, hanem az érülettel, a szívvel törődik (Mk. 7, 9 stb.). Ezért is az emberre nézve nem az a megszenyező, ami az emberbe kívülről jő, tehát a külső, hanem az a mi az ember belsejéből, a szívből jő. Nem a külsőnek tisztán tartása a lényeges, hanem az, hogy az edény tartalma, bensőnk legyen tiszta (Mk. 7, 15 stb. Mt. 15, 1-11). A mi a szívből ered — a szívből jő ki s az fertőzteti meg az embert. Mert a szívből erednek a rossz gondolatok, gyilkosságok, házasságtörések, paráznságok, tolvajságok, hamis tanúságok, káromlások. Ezek fertőztetik meg az embert; mosdatlan kézzel enni pedig, nem fertőzteti meg az embert. (Mt. 15, 18-20.). E szerint ezen nehézkes szer-

prudentiájával. L. Act. 15, 20-29. Rom. 14, 1. I. Kor. 6, 12. 8, 1. 10, 25. — L. különben Hausrath id. m. I. 80 stb. 85 stb. 124 stb.

tartási gyakorlatnak nincsen Jézus szerint semmiféle erkölcsi, illetőleg vallási jelentősége.

Ha már most innen még egyszer visszatekintünk a templomról és a kultusi cselekvényekről mondottakra: világosan látjuk azt, hogy Jézus álláspontján, az ideális, elvi állásponton a kultus oly annyira Istennek és az egyes embernek dolga, hogy e körbe beavatkozni senki másnak nincsen joga. Ezzel elismeri a *feltétlen vallási szabadság elvét*. De másrészt azt is állítja, hogy az egyesnek nincsen *oka* az ima végzése végett a közösséget egy bizonyos helyen vagy egy bizonyos időben felkeresni; mivel e közösség, ezen Isten országa nincs helyhez, sem időhöz kötve. „Ezen ország nem jó el észrevehetőleg, sem azt nem mondják: ihol itt van, vagy ihol amott van, mert ime Isten országa köztetek van.“ Ugyanigy nem köthető le, nem foglalható le Jézus senki és semmi intézmény által sem; mert valamint a villogó villám egyik égi tájról fénylik a másikig; azonképen lesz az ember fia is az ő napján. (Lk. 17, 19–24).

A mondottakat pedig épp úgy a sabbathra, valamint a templomra nézve legrövidebben és legmélyebben egybefoglalja a jánosi evangéliom, midőn az eszményi kultust a helyhez és időhöz nem kötött: Istennek szellemben és igazságban való imáadásában látja (Ján. ev. 4, 21–24). Ez az eszmény, mely majd megvalósul! De ezen eszményre nevelni kell a közösség és abban uralkodó törvény útján. Addig is alkalmazva a mondottakat a mi viszonyainkra, az egyházak hely és időhöz kötött kultusának van *paedagogiai* jelentősége. E kultus az egyes emberre nézve eszköz; a személyiség, és az arra való vonatkozás ad ezen eszköznek értéket. Ha a nevelés célját az emberiség elérte s Krisztusban felszabadult az ember a tiszta éniség álláspontjára vagyis a jézusi szellem áthatotta az egyes személyiségek alapján az egész társadalmat: úgy az egyház e külső eszközével is *paedagogiai* jelentőségét elvesztette.

A látható egyház neveljen a láthatatlan számára.

b) Jézus és Izrael vallásának hagyományos tekintélyei.

A történet nem váltotta be azon ígéreteket, melyeket érzéki módon táplált Izrael. Az ország idegen uralkodó alá került s még a papság is függőbe került az idegen hatalomtól. Ezen idegen hatalommal való gyakori érintkezés és bizonyos korlátok közt ezzel együtt gyakorolt uralkodói szerepe — a néptudatban megingatta Izrael papsága, a Leviták, a Sadduceusok iránti bizalmat, a mi még inkább hozzájárult a templomi aristocratia világias életéhez, a mely viszont fokozta a néptudatban az ezek iránti bizalmatlanságot.

A nemzeti ideal elhomályosult, a minden napi élet pedig arról győzi meg a népet, hogy ezen hivatott vezetői amaz ideált meg nem valósíthatják.

Igy tehát igen természetesen a multba irányul a nemzet sorsáért érdeklődők tekintete. A multban kell felkeresni Isten ígéreteit, parancsait. Az életet minden ízében, eseteiben ezen parancsokhoz kell szabni. Mivel pedig e parancsok általánosak, s néha egymással nehezen egyeztethetők: ezeket kell részletezni, kiegyenlíteni. Az Isten parancsa (*ἐπιτολή τοῦ Θεοῦ*) mellé rakodott le az atyák hagyományának mind inkább felnövekedő (*παράδοσις τῶν προσβυτέρων*) nagy anyaga. Nem tíz parancsolatról van immár szó, hanem a test tagjai számának megfelelőleg 248 parancsolatról és az év napjai számának megfelelően 365 tilalomról, a melyeket az írástudók nevezetesen Hillel különböző fokú osztályokba igyekeztek elhelyezni.¹⁾ Ezen, az élet minden cselekvényeire kiterjeszkedő casuistikus törvénycodex teljesítésétől függ, hogy vajjon Isten az ő ígéreteit az igazságnak megfelelőleg teljesítheti-e. Ezek teljesítése esetén Isten aztán csodás módon megvalósítja a messiási országot, s az egyes ember is, ha a törvénynek megfelel: elnyeri az örök életet.²⁾ Ezen törvény teljesítése: ez vált a zsidó nép vallási és nemzeti ambíciójává, mert e törvény teljesítése volt a jobb jövőnek feltétele.

¹⁾ L. Hausrath i. m. I. 417.

²⁾ Pirke Ab. 2, 7¹⁴. szerint: „Aki a törvényre szert tesz, az a jövő aeon életét is bírja.“

Ezen új nemzeti és vallási ideál megalkotói és megszemélyesítői a pharisaeusok (peruschim == elkülönültek) voltak. Ők lepték el az egész országot. Mindenütt találjuk őket, nevezetesen ott a synagogák első padjaiban. Ők ismerik minden részletei szerint a törvény számos eseteit, ők osztályozhatják az egyes ember bűneit is; ők azok, kik az egyes embert bűneihez köthetik, vagy azok alúl feloldhatják. A jövő, a nemzet jövője, valamint az egyesnek jövője az ő kezökben van. Ők Isten és a nép igaz közvetítői.¹⁾

Ezért is tekintélyök a nép előtt nagy volt. Minél inkább érzi a nép a vallásnak minden egyes cselekvényre kiható erejét: annál inkább emelkednek a nép szemében azok, kik eme törvényszerűség fölött őrködnek. A nép általában azt a vallást, melynek törvényei teljesítése nehezebbre válik, többre becsüli s ennek megfelelőleg ugyan csak ezen vallás képviselőit is.

Igy érthető, hogy szemben az aristokratikus sadducaeusokkal és a szentélybe visszahuzódó levitákkal, a nép közt élő pharisaeusok tekintélye nagyra nőtt. A köztereken a nép mélyen köszönti őket, rabbinak szólítja (Mt. 23, 7-8), a zsinagógában az első padorsorba ülteti őket (Mt. 23, 5. Lk. 20, 2. stb.); a lakomákra is elhivatnak és pedig itt is úgy, hogy ők ülnek az első helyen. (Mt. 23, 6). De érthető viszont az is, hogy a pharisaeusok is e tekintélyök tudatában mindenütt mint a szigorú vallásosság képviselői léptek fel.

Hosszú ruhában járnak (Lk. 20, 45). Arczukra Isten a méltóságot helyezte (Sirach. 10, 5.); úgy intézik lépteiket, hogy az imaóra a synagógában vagy az utcák szögletein érje őket, s hogy itt mások által láttatva mutathassák be kegyességöket. (Mt. 6, 5.). Majd pedig komor arczczal, eltorzultan jelennek meg, hogy a nép lássa a bőjt szigorú megtartását. (Mt. 6, 16.), majd

¹⁾ Ezen jövőre vonatkozó jelentőségüket a köztudat még inkább tágitja és materializálja, a midőn azt nem csak az üdvvel, hanem a közönséges mindennapi étellel hozza vonatkozásba. Josephus Antiqu. XVII, 2, 4.: „Istennel való viszonyulásuk alapján a nép azt hitte róluk, hogy ők a jövőt előre tudják, maguk pedig Isten különös kegyeivel dicsekedtek, mivel a törvényt oly szigorúan betartják.“ L. Hausrath. i. m. I. 128.

végre trombitaszóval gyűjtik maguk köré a szegényeket, hogy nyilvánosan mások által láttatva osztogassák alamizsnáikat. (Mt. 6, 2.). A templom iránt tartozó kötelességeiknek is megfelelnek; nemcsak a rendes, szokásos tizedet fizetik meg, hanem még a mentából (Mt. 23, 8-12.), a kaporból és a köményből a magokat számlálva kiszedik a templomnak járó tizedet. (Mt. 23, 23.). A kultus cselekvényeit a leviták végzik ugyan: de ezen cselekvényeknek törvényszerű, tiszta végzése felett ők, a farizeusok őrkdnek. Ők kísérik szemmel, hogy minden áldozás után rendszeren lemossák-e a használt edényeket s e tekintetben oly szigorúak, hogy a Sadduceausok gunyolódva jegyzik meg róluk, hogy végre majd még a napot is megtisztogatják (Graetz, Gesch. des Judenth. III. 461.). A kultusi cselekvények objectiv értékét betegesen túlbecsülik, a mennyiben többre becsülik a templom aranyát a templomnál és az oltárra tett ajándékot az oltárnál. A cselekvények külsőítésével függ össze a tisztaságnak physikai felfogása s ily értelemben való sürgetése. Evés előtt megmossák kezeiket öklükkel; a vásár után nem esznek, hanem ha megfürdöttek, mossák poharaikat, korsóikat, rézedényeiket és étkező pamlagaikat. (Mt. 7, 3-4.). Még az italnál is nagyon óvatosak, azt is átszűrlik, nehogy szunyogot — valamely tisztátalan állatot véletlenül lenyeljenek. (Mt. 23, 24.).

Ezek törődtek még leginkább magával a néppel: ezért is szükségszerű volt, hogy Jézus főleg ezekkel szemben foglaljon állást.

A nép többi tekintélyei a népet nyomták, zsarolták, de a néppel, annak bajával nem törődtek.

Ezen többi tekintélyekkel Krisztus sem igen törődött, hisz más világba tartoztak ezek még az igazi zsidó állásponton is. Tiberiast, a királyi életnek pazarfényű helyét, Jézus nem is látta, mindég kikerülte s galileai tartózkodása nem igen adott alkalmat arra, hogy a levitákkal, a sadduceausokkal jusson érintkezésbe. Azt azonban már korán tudja, hogy éppen Jeruzsalembe kell néki sokat szenvednie a vénektől, a főpapoktól és tudósoktól. (Mt. 16, 21.). A nép vénei és főpapjai — ezen formalitásokban mozgók — felhatalmazó diplomát keresnek nála, a melynek

erejében végzi csudáit. (Mt. 21, 23.). Midőn Jézus kérdéseire ők, a bölcsek nem tudnak felelni (Mt. 21, 24.), s Jézus ellenök beszél s azokról, kik Izraelben az elsők, azt meri mondani, hogy őket Isten országában a vámszedők és a parázna nők megelőzik (Mt. 11, 31.), kezökre szeretnék őt keríteni, de egyelőre félnek attól a néptől, a mely ő benne prófétát lát (Mt. 21, 46.); majd pedig az írástudókkal szövetkezve tanácskoznak, hogy elfogják és megöljék Jézust álnoksággal. (Mt. 26, 4.).

Hogy ez sikerült: ezt lényegileg a farizeusoknak, a nép vezetőinek köszönik.

A phariseusok Jézusban kezdetben bizonyára elvarátot láttak. Hisz ő is a nép javát művelte, s ott lépett fel, a hol ők vitték az első szerepet: a zsinagógában. Egyes farizeusok bizonyára meg voltak az ő beszédjétől hatva, felkeresték őt, sőt vendégül házukba is hívták (Lk. 7, 36). — De lehetetlen volt, hogy fel ne ismerjék Jézus egyszerű tanításának az ő tanrendszerük ellen irányult élet. 'S midőn ők ezt észreveszik, ők is tanácskoznak, hogy nyilatkozataival miként ejtsék tőrbe (Mt. 22, 15), sőt nem átkodnak e célból saját ellenségeikkel még a Herodes pártiakkal is szövetkezni (Mt. 22, 16. stb). Hiába mutatják neki a denárt. Ők vallnak kudarcot, úgy hogy ez időtől fogva nem mernek Jézushoz kérdést intézni (Mt. 22, 46), — de igenis előlépnek ismét mint vezetők, midőn a nép is meggyőződik arról, hogy az ország, melynek megvalósítását Jézustól várta — nem világi. A reményeiben csalatkozott nép könnyen át volt vezető Jézus ellentáborába.

Jézus sajátos isteni célgondolatja tudatában és nevezetesen annak tudatában, hogy a farizeusok eszménye Izrael igaz eszményével s különösen a jézusi Istenország eszményével a leghatározottabban ellenkezik: ezen eszmény ellen és majd a farizeusok ellen a legélesebben küzd.

Vádjai a következők:

1. Ők azok, kik egy új téves eszményt állítottak a régi helyébe; nevezetesen az *Isten* törvénye helyébe az *emberi* hagyományt helyezték.

2. Ők azok, kik ennek következtében a szellem és érzület

közvetlenül érvényesülő kultusa helyett a cselekvények reflexionális kultusát honosították meg.

3. Ők azok, kik ezen casuisticus kultusgyakorlatot komolyan hirdetik a népnek, annak lelkét ezzel megterhelve — míg maguk nem követik azt.

4. Ők azok, kik Isten kultusáról beszélnek, holott az emberek előtt kívánnak csak tündökölni; s így még a leg-szentebbel is önző módon kereskednek.

Ezért is rosszak, kik önmaguk és népük vesztére vannak.

A nép vezetőinek és akkoriban tulajdonképi tekintélyeinek ezen jellemzését néhány szóval részletezzük.

ad 1. Náluk nem Isten parancsain van a suly, hanem az ezeken nyugvó és ezeket emberi észszel alkalmazó, részletező ősök hagyományain. Csudálkoznak, hogy Jézus tanítványai nem tartják meg az ősök hagyományait (Mk. 7, 5), Jézus pedig szemökre veti, hogy ők meg Isten parancsolatait elhagyják és tartják az emberi hagyományokat. Isten parancsolatait szépen elteszik, hogy maguk hagyományát tartsák meg (Mk. 7, 8. 9.) úgy, hogy hagyományuk követésével megszegik, eltörlik Isten parancsolatait. (Mk. 15, 3. 6.).

ad 2. Ezen Istentisztelet, melyre a farizeusok tanai mint emberi regdeleten alapulók vezetnek, hiába való. A népet, mely Istent így imádja, Jesajas proféta vádja illeti: (Jes. 29, 13) e nép Istent csakis ajkaival tiszteli, szive azonban távol van Istentől (Mt. 15, 8. 9.). A folytonos reflexio ezen hagyományos tanokra, a közvetlenséget elöli; a részletekbe való elmerülés lehetetleníti az egésznek, a lényegnek látását. Csupa okosságból oktanokká válnak e vezérek. Megkülönböztetik az eskű különböző fokait, nemeit: de megfélelkeznek az eskű lényegéről s esküvésekkel teszik tönkre magát az esküt (Mt. 23, 16-22). Leszűrik a bort, a vizet egy szunyog miatt — de tevét nyugodtan nyelnek le. (Mt. 23, 24.) Fizetik a tizedet még a kaporból, a mentából, a köményből mag szerint is, de irgalmasságot, igazságot és hűséget nem ismernek (Mt. 23, 23). Szájjal emlegetik ugyan, hogy Isten parancsolja a szülők tiszteletét: de a szívnek ezen közvetlen nyilvánulatát elnyomja az emberi hagyomány s a farizeusok

követője oda adja a templomnak a szülők eltartására szükséges összeget (Mt. 15. 3--6). Mossák a kezeiket — de szívük mosdatlan; mossák az istentiszteleti és a köznapi étkek edényeit; de a tartalommal nem törődnek (Mt. 15, 2₂₋₂₀). A kicsinyes, a semmis körül tapogatóznak, de a nagyot, az értékeset nem látják. E vezérek vakok! *Vakvezérek* a farizeusok. Ha pedig a vak vezeti a vakot, mind ketten a verembe esnek (Mt. 15, 14).

ad 3. Ezen inkább intellectualis tévedések azonban még nem a legnagyobb bűnök. Nagyobb bűne a farizeusoknak az, hogy ők e *casuistiche* felhalmozott parancsokat és szabályokat ismerik, a népnek hirdetik: de maguk nem követik és az ezekkel megterhelt nép terhe viselésén mitsem könnyítenek. Ott ülnek Mózes székében; szavokat kövessétek, „de cselekedeteik szerint ne cselekedjete; mert mondják ugyan, de nem cselekszik. Nehéz és elviselhetlen terheket kötöznek és raknak az emberek vállaira; de ujjakkal sem billentik meg azokat“ (Mt. 23, 2-4). — Mondják ugyan, hogy megteszik, a mi reájok bízott, de nem teszik meg azt. (Mt. 21, 30).

ad 4. Van azonban ezen passivitásnál, ezen tétlenségnél is nagyobb bűn a vallás terén. Tudni a jót és azt nem cselekedni nagy lelki defectus; de cselekedni a jót, de nem a jó kedvéért, hanem tisztán önzésből: ez a nem cselekvésnél is nagyobb bűn. Az első csak indolentia, hiány: a másik pedig egyenesen rossz. Az elsőnél cselekedeteink kevesebbet mutatnak, mint a mi lelkünkben van; a másikinál *mást* mutatnak, mint a mi lelkünkben van. Külsőleg Istent imádja, holott csak is önmagát ismeri; külsőleg megalázza magát Isten előtt — de csak azért, hogy kimagasoljon az emberek előtt; eleget vél tenni az Isten parancsainak — csak hogy megvetéssel lenézhesse embertársait; befutja a világot, hogy azt Istenhez terítse, holott az, ki őt követi, a gyehennába jut.

Imádkozik, de a zsinagógában vagy utcza sarkán, hogy emberek lássák őt. (Mt. 6, 5).

Osztogat alamizsnát, de trombita szó mellett (Mt. 6, 2. stb.)
A templom érdekében megadóztatja a kaprot, a mentát a köményt: de szívéből mitsem ad Istennek. (Mt. 23, 23).

Felsorolja Isten előtt szerzett érdemeit emelt fővel, hogy annál inkább lenézhesse a vámszedőt (Lk. 10. 10, stb.)

Hosszú könyörgéseket mond özvegyek érdekében, de csak azért, hogy ezek házait elnyelhesse (Mt. 23, 14).

Tengert, földet bejár, hogy csak egyet is megtérítsen, de csak azért, hogy ez azután elkárhozzon (Mt. 23, 15.)

Építi a próféták sirjait s disziti az igazak siremlékeit: de ma is megölnék azokat, a mint majd meg is ölik, felfeszítik, a zsinagógákban megostorozzák, a városokból kiűzik majd azokat, a kik Jézus nevében működnek. (Mt. 22, 29-31).

Képmutatók ők! s mégis — e belső ürességök, sőt önző gasságuk daczára tökéleteseknek, gazdagoknak tünnek fel. Az emberek dicsérik őket, jót beszélnek rólok (Lk. 6, 24-26.). Rátartóan hosszú ruhában jelennek meg az utcán; zsinagógákban, vendégségekben ők ülnek az első padokban, helyeken; kívánják, hogy mindenütt köszöntsék, rabbiknak szólítsák őket. (Mt. 23, 5-7).

Önmaguk is igazaknak vallják magukat az emberek előtt; de az Isten ismeri sziveiket; s az a mi magasztos az emberek előtt, utálatos az Isten előtt. (Lk. 16. 15.)

Képmutatók ők! megmeszelt sirokhoz hasonlítanak, melyek kívül szépeknek tetszenek ugyan: belül pedig telvék holtak tetemeivel és mindennemű undoksággal. Igazaknak tünnek fel az emberek előtt, de belül telvék képmutatással és erkölcstelenséggel (Mt. 23, 27-28.). Minthogy pedig a száj a szív bőségéből beszél: ők is tulajdonképen jót nem beszélhetnek (Mt. 12, 34.), s igazán jó hatásuk nem lehet. Ők, kik a kötés és oldás hatalmát gyakorolják, kik a mennyországot akarják a néppel közvetíteni: ők ezt elzárják az emberek elől, s nem engedik meg, hogy bejussanak azok, kik oda törekednek, és pedig azért nem, mert magok sincsenek benne (Mt. 23, 13.).

Azért is óva inti Jézus az ő tanítványait a phariseusok és sadduceusok kovászatól, azok tanaitól (Mt. 16, 6-12).

Külsőségekben, mutatóságban, hiú, önző törekvésekben látják ők az értékest. Az ő törekvése, az ő országának életrendje ezekével ellenkezik, úgy hogy ők, a kik szavuk szerint úgy

mint ő maga a nép javát akarják szolgálni: a vakok, a kép-mutatók, a mérges kígyók fajzatai.

Egyenes, kiméltetlen Jézusnak a fellépése korának, vallásának, nemzetének tekintélyeivel szemben. Az Istenben megkötött lelkiismereti szabadságának elvét proclamálja ezzel Jézus. Az igazságnak tudata, és pedig épp oly Istenben nyugvó és Istentől mozgatva ható igazságnak tudata, a mely az ember egész személyiségét áthatja s így az embert gondolkozásában, érzelmeiben és törekvéseiben feltétlen erővel meghatározza: az ily igazság birtokának tudata nem alkuszik meg a létező gondolkozással és e gondolkozók képviselőivel és ezeknek törekvéseivel. Az ily keményen és élesen ható igazság pedig nem lehet el küzdelem nélkül s minél élesebb az ellentét eme világ és ama világ közt, annál kevésbbé lehet el martyrium nélkül. A martyrhalál ilyenkor a feltámadás és örök élet záloga; az élet elvesztése — az életnek elnyerése.

Ily feltámadásra, ily életre kívánja Krisztus az embert indítani, vezetni. Ily Istenben nyugvó, Istenben boldog és erős, a bűnnel, az önelégültséggel szemben kérlelhetetlen, a gyöngékkal és törekvőkkel szemben szeretetben tevékeny, önfeláldozó életre nevelni: — ez a keresztyén nevelés eszménye; s a keresztyénség központi állásánál fogva ez az igaz emberi nevelésnek is eszménye. Az az eszmény, mely Jézus Krisztusban annak tudatában és személyiségében lép elibénk, ható erővé vált s a nevelésnek egészét is lényegesen megváltoztató és pedig részben közvetlenül, részben még csak közvetve.

I. A nevelésnek *tárgya* Krisztus szellemében *mindenki*. Isten mindnyájunk atyja, így tehát mindnyájan, egytől egyig Istennek *gyermekai* vagyunk. Mindegyik ember, mint ilyen *végtelen értéket* képvisel. Ezzel lehullnak az érzéki és történeti én által emelt, a Krisztus előtti nevelést meghatározó korlátok. A külső, érzéki különbségek: gyöngé-erős, púpos-egyenes, torz vagy adonisi alak közötti különbségek, valamint a nemi különbségek megszűnnek. Senkit sem szabad érzéki hiányok miatt kitenni, életétől megfosztani, vele máskép bánni. Ez csak külső valami, csak testi meghatározás. Az érzéki magában semmis, csakis

eszköze annak, a mi mögötte létezik, a léleknek, az érületnek; még csak ez teszi a testet is gyarlóvá, alkalmatlanná, rúttá nemtelenné.

Bizony máskép nézi és máskép látja már most a keresztyén a világot. Lát, a mit nézve nem látott a keresztyénség előtt. De lehullottak Krisztus szellemének ereje alapján a történeti, az ethnikus, a társadalmi, a vagyoni korlátok is. Az ő országában megszűnt az ellentét zsidó és pogány, hejlen és barbár között megszűnt az ellentét magas és alacsony, gazdag és szegény között. Egy egészen új életrend, a jelen világnak ellenkezője érvényesül. Nem az egészségesek, a tökéletesek, nem a gazdagok, a zsarolók az elsők, hanem ellenkezőleg a betegek, a törekvők, a gyöngék, az elnyomottak, a szegények, a megterheltek a figyelem főtárgyai s az ki ezeket szeretettel *szolgálja*: az az első ezen országban. S ezen Istenországának szelleme mind inkább áthatol e világ országaiba. A nemzetek egyéniségökben egyenjogú szerveivé válnak az emberiségnek; a köztudat tényévé válik, hogy a tökéletességnek tudata minden haladásnak megakasztója, míg ellenben a hiánynak, a gyarlóságnak, a szegénységnek az érzése a fejlődés alapja; hogy az államhatalom nem azért van, hogy e hatalomnak szolgáljon az alattvaló, hanem azért, hogy támogassa a gyöngét, felemelje az elbukót, hogy nevezetesen az állam fejedelme a nép souveraenitás elvének hódolva — nemzete első szolgájának érezze magát; hogy az egyesnek bűne egyszermind a társadalomé, s hogy éppen ezért a jog mellett a méltányosságnak, a büntetés mellett a javításnak van helye: hogy a gazdagság nem önczél, hanem eszköz a szegénység megszüntetésére is; hogy a vagyonnak önző elzárása éppen a vagyon eszközi természetével ellenkezik, hogy a kereset ne a kihasználás, hanem a munkával arányos felosztás elvén alapuljon; hogy a szeretet elve: „a mi az enyém: az a tied is“, győzedelmeskedjék az irigység eme szülöttje „a mi a tied: az az enyém“ elve fölött; — hogy ugyanez áll a szellemi vagyonra nézve, melyet szintén nem kívánunk elszigetelni, hanem az igaz demokrata szellemében közkinccsé tenni, mely minél szélesebb körben terjed, annál biztosabban, esélyeknek ki nem téve,

annál magasabbra emelkedhetik. Az elzüllötteket, a szerencsétleneket, az árvákat, a nyomorékokat keresi fel a legmagasabb társadalmi réteg. A szeretetnek, a segítségnek, a szolgálásnak lehelete járja át a társadalmat a keresztyén szellemvilág győzedelmét hirdetve. Már Celsus, ki a második században legszemléletesebben és legkiméletlenebb módon támadja meg a keresztyénséget, kieri azt az új világrendet, a mely Isten országát jellemzi, midőn különösen azt veti a keresztyének szemére, hogy ők részvételtjes gondjaikba fogadják az együgyű és társadalmilag alant álló népséget, a nőket és a rabszolgákat.¹⁾ A Diognetoszhoz irt levélnek szerzője²⁾ pedig a ki Diognetost a keresztyénség számára kívánja megnyerni, a keresztyéneket a következőképen jellemzi: „A keresztyének nem különböznek a többi emberektől sem tartományok szerint, sem nyelvökben, sem bármi külső intézményeikben. Nem laknak saját városaikban, nem beszélnek külön nyelven, életmódjukban nincs semmi feltűnő. Tanukhoz nem jutottak kutatás vagy pedig sürgölődők okoskodása útján; emberi hagyományokra sem támaszkodnak, a mint azt tán mások teszik. Jóllehet a szerint a mint sorsuk azt magával hozza, görög és barbár városokban laknak és szokásos módon öltözködnek, étkeznek és viselkednek: életök állapotának szemlélése mégis csudálatos és tényleg páratlan. Atyáik örökében élnek ugyan, de úgy, mintha azt csak bérbe fogadták volna; a polgárokkal egyenjoguak s azoktól mégis eltérnek mindent, mintha idegenek lennének. Minden idegen föld otthonuk, s otthonuk idegen föld nekik. Úgy mint mások házasodnak, nemzenek gyermeket: de ki nem teszik azt. Közös asztalt visznek, de nem közönségest. Testben élnek, de nem élnek test szerint; földön tartózkodnak, de az égben járnak-kelnek. A létező törvényeknek engedelmess-

¹⁾ Origenes elleniratából ismerjük Celsusnak: *λόγος ἀληθῆς* munkáját, a melyben először a zsidó czáfolja meg a keresztyén vallást; később pedig halomra dönti mindkettőnek vallását, mint absurdumot a fellépő pogány philosophus.

²⁾ *μαρτῆς τῶν ἀποστόλων* nevezi magát a szerző. A történeti kritika kiletét közelebb nem derítette ki. A levél szintén a második században iratott. L. az idézetet: Schmid, Geschichte der Erziehung. II. 1. k. 18. l.

kednek, de életük a törvény czélzatánál is tökéletesebb. Szeretnek mindenkit és mindenki üldözi őket. Félreismerik, elítélik őket. Meghalnak és életet támasztanak. Szegények és sok embert meggazdagítanak. Mindenben szűkölködnek és mindenben van bőségük . . . Egy szóval, a mi a testben a lélek, az a keresztyén a világban“.

Mindenki minden különbség nélkül a nevelésnek tárgya; a gyöngék, a gyarlók, az elhagyottak, elárvultak, elzüllöttek *első* sorban. Az igazi általános népnevelés eszméjét a legvilágosabban követi a keresztyén vallás elve.

II. A *nevelő* tényezőkben is lényeges változás állott be. A család addig, míg a soknejűség lehető volt, míg a nőnek állása alárendelt volt, addig míg legjobb esetben csak a nőtől kivánták meg a hűséget: addig a családi nevelés nem folyhatott le nagyobb zavarok nélkül: a nő sajátos erényei kifejléséhez nem juthatott, a családi élet — ezen felbonthatatlan szent frigynek a gyermekekre kiható ereje nem érvényesülhetett a gyermekekben. Most felszabadult a nő ezen elválhatlan szent frigyben. Julianus császár kortársa és a keresztyének elkeseredett ellensége: Libanius, rethor — a keresztyén nőről szólva elragadtatással felsóhajt: „Mégis minők e keresztyének nejei!“ Chrysostomus pedig († 407) azt mondja: „Azelőtt a nő a férfi mögött állott, most megfordul a viszony: ime mily hatása volt Krisztus földi megjelenésének! A nők felülmulnak minket nemes erkölcsökben, keresztyéni bensőségben és kegyességben, Krisztushoz való szeretetükben, a ki az átkot a női nemről levette“. Ugyan ily szellemben ugyane korban szól Nyssai Gergely: „Hol az, ki a kisértések megállásában vele versenyezhetne s kinek kegyessége, állhatatossága és odaadása a nőével egyenértékű lenne?“ — Chrysostomus a férfiú és a nő különböző hivatási körével igyekszik e tényt magyarázni: „Azt a férfiút, ki a forumon és törvényszéken foglalatos, a külső nyugtalan életnek hullámai folytonosan ide-oda hányják-vetik. A nő ellenben, a ki otthon, a bölcsességnek iskolájában üldögél, kedélyi életébe elmélyedhet, s foglalozhatik imával és a szent irás olvasásával. Fogadhatja az oly sokoldalúlag nyugtalanított férfiút — a végett,

hogy képezze, alakítsa, lelkének vad hajtásait elnyesse, s kiküldheti őt ismét a világba, megtisztulva ama rossztól, a mit a forumról hozott magával, s magával vive ama jót, a mit a család kebelében eltanult; mert mi sem képes a férfit inkább képezni és lelkét tetszés szerint alakítani, mint egy kegyes és értelmes nő“.

Az anya a keresztyén vallás által felszabadult ilyen lelkét szintén latba veheti s állandóan meghatározhatja gyermeke lelkét.

De a családi tényezőkön kívül — a keresztyén szellem által meghatározott történeti hatalmak, a melyek régi életrendjökkel és szellemökkel csakis rontólag hatottak a nevelésre — most positiv irányban hathatnak. Iskola, család és társadalom egységesen közreműködhetnek a nevelés művénél.

III. A nevelés *czélja* a keresztyén vallással bensővé lett és még is tágult; nevezetesen az által, hogy ezen keresztyén nevelés nem az ismeretekre, a kívülről az emberre ruházhatókra, hanem magának az embernek a szeretet szellemében való átalakulására — a személyiségre helyezte a súlyt és midőn ezt vallásilag kívánta meghatározni — kiemelte azt az ethnikus, társadalmi szűk korlátokból. Mig a személyi tényezővel az egyéniséget, addig a valláserkölcsivel az igaz emberit követeli, hogy mindkettővel igaz őszinte, de nemes emelkedett értelemben szolgálja a nemzetit.

IV. Ezzel már is a nevelésnek *módja* is sajátosan van meghatározva. Minthogy a személyiségre irányul a nevelés: éppen azért a *személyi odaadást* követeli épp úgy a nevelőtől, a mint feltételezi a bizalomteljes odaadást a növendék részéről. Krisztusnál nem lényeges a tanítás, hanem lényeges az ő *élete*, az ő személyisége. Ez volt mindenkire nézve az az erő, a melyet nem tudtak történetileg, az associatio törvénye szerint megmagyarázni, s mely mint egy magasabb „*ἔξορσία*“-n nyugvó minden szavában, magatartásában, viselkedésében megnyilatkozott és hódított. Egy az eddigőtől megkülömböztetendő új tapasztalat megtételéről van szó, a melyre személyiségének előterjesztésével kívánta környezetét indítani.

Ily tapasztalatot nem lehet kieszelni, logikailag levezetni,

analysis és synthesis útján megcsinálni. Ez egy teremtfői ténykedésnek eredménye, mely akkor áll be, ha valamely egyén teljes odaadással, teljes bizalommal megnyitja szemét, hogy lásson, megnyitja fülét, hogy halljon — ha vele szemben egy egyéni életnek, s különösen egy személyi életnek előterjesztése áll.

Ezen tényállás alapja annak, hogy Jézus mindenkitől, a ki igazi, értékes tapasztalatra kíván jutni, ki ez alapon az ő országának polgára akar lenni: megköveteli azt, hogy olyanná legyen, mint a gyermekek, a kik ő hozzá *kivánnak* jönni. Ily igénytelennek, ily önmagáról megfélekedzőnek (exinanitio), alázatosnak (*ταπεινώσει ἑαυτον*) kell lenni, hogy a mennyek országában nagyobb lehessen valaki. (Mt. 18, ₁₋₄). A legnagyobb bűnt követi el, a ki ezen odaadó, bizalomteljes folyamatot ily tapasztalat megtevésében megakasztja, a ki ezen bizalomteljes befogadást megzavarja (*ὅς ἐὰν σκανδαλίῃ ἕνα τῶν μικρῶν τῶν πίστευ ἐχόντων*. Mk. 9, ₄₂. Mt. 18, ₆. Lk. 17, ₂). Jobb az ilyennek, hogy malomkővet kössenek a nyakára és elsülyeszszék őt a tenger mélyébe.

Számol ugyan Jézus az egyéniséggel, nagyon jól tudja azt, hogy a tehetség, a vérmérséklet különbözősége is sajátos veszélyekkel jár és a termés mennyiségét befolyásolja: de nem az a lényeges, hanem lényeges marad mindig a magnak szives, őszinte és alázatos befogadása, az, hogy az ember kevélységéről, önmagától való elteltségéről lemondjon és a jó előterjesztésével szemben az igénytelen, közvetlenül befogadó gyermeknek álláspontjára helyezkedjék. (Lk. 9, ₅₁₋₆₂).

Innen Jézusnak kemény és kiméletlen szava, melylyel illeti az önmagoktól eltelteket, csalhatlanokat, gazdagokat! Innen Jézusnak megható vonzódása a gyermekekhez. Az ő ártatlan bizalomteljes bámulásukban látja az ő jobb énöket, (fravashjukat) angyalaikat, a mint azok folytonosan Istent bámulják. (Mt. 18, ₁₀). E gyermekeket öleli meg, velük azonosítja magát, sőt Istent is, ha t. i. ezen gyermekekkel bárki is jól bánik: őt, Istent fogadják be. (Mk. 9, ₃₆). Ezen gyermekek érdekében szolítja fel környezetét, hogy senki ezek közül egyet se vessen meg (Mt. 18, ₁₀) s hogy ne gátolja meg őket abban, hogy ő hozzá jöjjenek (Mt. 19, _{14, 15}).

A *népnevelés* elve mellett a mondottak nevezetesen a *gyermeknevelés követelményét* tartalmazzák.

A gyermekek, a maguk ártatlanságában, közvetlen, bizalomteljes odaadásukban képviselik a legnagyobb isteni értéket. Isteni érték van a gyermekkel az emberre bízva! Ne akadályozzuk meg, hogy ezek Jézushoz juthassanak.¹⁾

A keresztyén nevelés bízik Isten mindenható és jóságos erejében, mely minden emberi bölcsesség és tudáson feljebb való s mely gyakran nagyon is kerülő úton, de mégis célhoz vezet.

Minden tapasztalatszerzésnél s így minden igaz tanulásnál, ha az az igazságnak megfelelő eredményre akar vezetni, a főfeltétel az, hogy előítéletek nélkül — közvetlenül, őszintén befogadólag tárjuk fel lelkünket s még csak a tényleges birtok fölött reflectálódjunk. A *szemléletnek* követelménye, az *anyagnak elsőbbsége* annak alakításával szemben; a *személyi odaadással személyi birtoklás céljából végzendő munka*, s az összes munkának a *szerepet szolgálatába való helyezése*, hogy mi is mindinkább belenőjünk Isten országába annak terjesztésével, hogy mi is átengedjük magunkat ezen mibennünk személyi erőre emelkedett isteni elvnek: ezek azon követelmények, a melyek Jézussal a nevelői oktatás terén mint az új nevelői oktatásnak elvei érvényesültek és érvényesülnek.

¹⁾ Teljesen felesleges azon kérdésnek felvetése, hogy vajjon Jézus a gyermeki természetet jónak, vagy rossznak tekintette-e. E helyen a közvetlenségről, a bizalomteljes odaadásról van szó, nem pedig közelebbi ethikai minősítésről, a mely feltételezi a jó és rossz értéképzeteinek akár tudat nélküli birtokát.

Dr. Schneller István.